

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

УДК 330.83: 334 (477)

О. М. Кудласевич,
ДУ «Інститут економіки
та прогнозування НАН України»

ВІТЧИЗНЯНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА СУЧАСНІСТЬ

Статтю присвячено питанням розвитку вітчизняного підприємництва. Висвітлено історичні умови та особливості формування інституту підприємництва в період першої хвилі ринкових перетворень (друга половина XIX — початок XX століття) та проведено порівняльний аналіз тенденцій розвитку вітчизняного підприємництва минулого та сучасності.

Ключові слова: підприємництво, підприємство, підприємець.

Статья посвящена вопросам развития отечественного предпринимательства. Раскрыты исторические условия и особенности формирования института предпринимательства в период первой волны рыночных преобразований (вторая половина XIX — начало XX столетия) и произведен сравнительный анализ тенденций развития отечественного предпринимательства прошедшего и современности.

Ключевые слова: предпринимательство, предприятие, предприниматель.

The article is devoted to the development of domestic enterprise. It covers historical terms and features of the formation of enterprise institute in the period of the first wave of market transformations (the second half of the XIX — the beginning of XX of century). The comparative analysis on progress trends of domestic enterprise in past and the present is conducted.

Keywords: entrepreneurship, enterprise, entrepreneur.

На сьогодні актуалізується питання гарантування економічної безпеки України, що виступає одним з найважливіших національних пріоритетів і вимагає посиленої уваги представників владних структур, громадських і політичних рухів, науковців, широких кіл громадськості, що є умовою державної незалежності, пе-

редвісником її сталого розвитку та зростання добробуту громадян. Економічну безпеку гарантує лише конкурентоспроможна економіка, яку, у свою чергу, може зумовити лише високорозвинуте підприємництво, важлива складова розвитку економіки ринкового типу. Саме ефективність функціонування підприємницької діяльності суттєво впливає на темпи економічного зростання, структуру та якість ВВП, допомагає підтримувати конкурентний тонус в економіці, створює природну соціальну опору для суспільного устрою. В умовах глобалізації майбутнє України залежить від спроможності визначити свій новий, український шлях поступу, побудувати власну ринкову модель розвитку. Сьогоднішня економіка України, з дещо інерційною промисловістю, з низькою технологічністю, подекуди відсталою організацією виробництва і низькою продуктивністю праці, не витримує навантажень глобальної конкуренції з її високими критеріями ефективності.

Як показує досвід передових країн з ринковою економікою, саме підприємництво в змозі розв'язати низку вищезазначених важливих проблем. У світовій економічній думці перші дослідження суті підприємництва розпочалися ще в XVII ст. Вагомий внесок у вивчення підприємництва протягом XVII—XIX століть зробили знані вчені-економісти Р. Кантільйон, А. Сміт, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сей, А. Маршалл, на початку XX ст. їх справу продовжили М. Вебер, В. Зомбарт, Й. Шумпетер, П. Ф. Друкер, Ф. Хайек, Я. Корнаї, А. Хоскінг та інші дослідники світового рівня.

В українській економічній думці наукова зацікавленість проблемою підприємництва виникає в другій половині XIX ст. Проблеми економічного змісту підприємництва, особливостей його розвитку на вітчизняних теренах знайшли широке та змістовне відображення у працях вітчизняних економістів, що йшли в руслі досліджень світової економічної теорії. Окремі розробки та висновки представників української економічної думки зазначеного періоду (А. Антоновича, В. Вольфа, К. Воблого, В. Железнова, М. Туган-Барановського, І. Тарасова, М. Цитовича та інших) щодо активної ролі підприємця у виробничій діяльності, необхідності державного регулювання економічних процесів, важливості розвитку соціальної сфери тощо не втратили своєї актуальності і нині та потребують подальшого вивчення.

У сучасних умовах системної ринкової трансформації спостерігається актуалізація проблем підприємництва взагалі та історико-економічного його аспекту зокрема. За останні два десятиріччя у галузі досліджень економічної історії та національної економічної думки значно посилюється науковий інтерес до проб-

лем ринкового господарства та його еволюції в період другої половини XIX — початку XX ст., зокрема й до становлення інституту підприємництва. На процес актуалізації наукових розробок окреслених питань позитивний вплив здійснило здобуття державності, внаслідок чого відбувся духовний та творчий підйом. Так, останнім часом в Україні з'явилася низка робіт вітчизняних науковців, присвячених різноманітним аспектам проблеми підприємництва. Безпосередньо питанням комплексного дослідження саме становленню підприємництва присвячено невелику кількість робіт. Історико-економічний аспект проблеми підприємництва другої половини XIX — початку XX століття отримав висвітлення у працях В. Фещенко [9], Н. Супрун [8], О. Сайкевича [7], О. Вербової [1], О. Кудласевич [4], Т. Лазанської [5] та ін.

Зазначені праці відображають тенденцію активізації наукового інтересу сучасних дослідників до проблем підприємництва та стають значним підґрунтям для подальшого наукового пошуку в цій царині, дають можливість дослідити становлення нового, не заідеологізованого, об'єктивного етапу у вивченні підприємництва.

Формування ринкових економічних засад в Україні кінця XX ст. повернуло до життя підприємство, його відродження та діяльність перших підприємців значною мірою були інтуїтивними. Наразі, ґрунтовні знання економічного розвитку минулого періоду, форм господарювання та методів його ведення можуть прислужитися як основа для успішного функціонування підприємницької діяльності.

Метою цієї статті є дослідження особливостей становлення вітчизняного підприємництва в другій половині XIX — початку XX ст., у період першої хвилі ринкових перетворень на теренах України, аналіз пореформених та сучасних тенденцій розвитку вітчизняного підприємництва, його закономірностей.

Процес зародження підприємництва на теренах України відносять до XVI—XVII ст., у цей період з'являються його початкові форми. Реформа 1861 року, скасувавши кріпосне право, дала поштовх розвитку нових суспільно-економічних відносин, створила передумови для перетворення їх у панівні, обумовила функціонування демократичних засад у суспільстві та сприяла розвитку підприємницької діяльності.

Формування ринкових відносин у країні сприяло кількісному збільшенню підприємців, до підприємницької діяльності залучалися представники різних соціальних прошарків суспільства. Характеризуючи з точки зору соціально-станових та етнічних пара-

метрів прошарок підприємців, слід зауважити, що значна кількість підприємців були іноземцями за походженням або громадянством.

Визначальною особливістю становлення інституту підприємництва на теренах України є його державно-кріпосницький шлях розвитку та активний регулюючий вплив держави на його функціонування та тісний зв'язок інституту підприємництва з державною казною, залежність утворення великих капіталів від держави, концентрація в руках держави фінансових потоків і прибуткових видів діяльності, перетворення держави на головного інвестора, другорядність, вторинність підприємницької діяльності порівняно з державною службою, надмірна централізація і бюрократизація господарського життя, активна регулююча позиція держави, що проявилася у протекціоністській політиці, сприятливих митах, наданні субсидій, державних замовлень тощо. Регулюючі дії держави спрямовувалися на користь великого капіталу, що було проявом державно-монополістичних тенденцій [4].

Характерною рисою економічного розвитку Російської імперії було поєднання кріпосницьких відносин з бюрократизацією суспільного життя. У ХІХ ст. значно зросла кількість державних установ, відбувалося ускладнення їх внутрішньої структури, збільшився штат чиновників. Якщо на початок ХІХ ст. (1804—1805 рр.) кількість чиновників у Російській імперії становила 13 тис., то в середині ХІХ ст. (1847 р.) їх кількість виросла в 4,5 рази та склала 61 тис. осіб. На кінець ХІХ ст. їх вже було 385 тис. Тобто, протягом ХІХ ст. кількість чиновників зросла в 30 разів [10, с. 95]. Бюрократична верхівка отримувала значні доходи від землеволодіння, розкрадання казни, корупції та пільг, що зумовило її привілейоване становище в суспільстві.

У ХІХ ст. централізація бюрократії посилилася, майже всі розпоряджувальні та частина виконавчих функцій були сконцентровані в центральних ланках бюрократичного апарату. Це призводило до гальмування підприємницької активності та будь-якої ініціативи. Все вищезгадане породжувало хабарництво, збільшувало залежність громадян від чиновника, послаблювало як діяльність підприємців, так і самого державного апарату, з часом такий стан ще більше поглиблювався.

Процесу становлення підприємництва на українських землях було властиве те, що воно започатковувалося як казенне, державне. Через недостатність великих приватних капіталів уряд змушений був залучати іноземні капітали, таким чином значну

частину представників підприємництва складали підприємці іноземного походження. У другій половині XIX ст. швидко розповсюджувалася акційна форма комерційних підприємств, що відкрило нові можливості для залучення підприємницького капіталу. Іноземний капітал приносив з собою в Російську імперію комерційний та виробничий досвід тих країн, звідки він був експортований.

Залежно від походження інвесторів досить відрізнялися галузі вкладень, організаційні форми та географія іноземних інвестицій. На початковому етапі індустріалізації народного господарства англійці здійснили вагомий внесок у становлення фабричного виробництва в текстильній промисловості, машинобудуванні та чорній металургії, тобто в ті галузі, що були найбільш розвинуті в тогочасній Великобританії. В кінці XIX ст. англійські підприємці зосередили свою увагу на видобутку нафти, золота, кольорових металів. Підприємці Німеччини брали участь в становленні таких галузей промисловості, як електротехніка та хімія, міське господарство і торгівля. Галузевий спектр французького підприємництва на вітчизняних теренах був досить широким, але головними стали гірничо-металургійні підприємства.

Іноземний капітал зосереджувався переважно у базових галузях української промисловості, що мали найвищу норму прибутку — металургії, вугільній, машинобудівній тощо. Іноземне підприємництво та іноземні інвестиції відіграли важливу роль у вітчизняному народному господарстві, полегшили перші кроки Російської імперії на шляху індустріалізації в пореформений період. Але вони не були визначальним фактором економічного розвитку. Іноземний підприємницький капітал успішно функціонував лише завдяки його інтеграції в суспільне та правове середовище країни. Зі свого боку вітчизняні підприємці прагнули залучити іноземний капітал для розширення власного виробництва.

Одним з важливих питань функціонування підприємництва в 80—90 рр. XIX ст. була проблема концентрації та монополізації економіки, виникнення монополістичних тенденцій у ринковій економіці. Активне державне регулювання та заходи заохочення окремих привілейованих галузей промисловості посилювали процеси концентрації та централізації капіталів у промисловості, пряме заохочення монополістичних об'єднань поєднувалося в урядовій політиці з монополізацією казенних замовлень і торгівлі. Створення небагатьох, виключно великих підприємств шляхом казенних замовлень та позик знищувало конкуренцію та

створювало передумови до їх об'єднання. Регулюючі дії держави спрямовувалися на користь великого капіталу, що було проявом державно-монополістичних тенденцій.

Однак, показовим прикладом розвитку національного підприємництва є розвиток підприємницької діяльності, зокрема, у галузі цукроваріння у пореформений період в Україні. Визначними підприємцями-цукрозаводчиками були знані українські родини Терещенків, Харитоненків, Яхненків, Смиренків, які водночас володіли і землею, і цукровими заводами, і торговельними підприємствами, що забезпечувало завершеність виробничо-реалізаційного циклу та високі прибутки. Зокрема «Торговим домом «Брати Яхненки та Смиренки» побудовано кілька великих цукрових заводів на Київщині та два заводи під Городищем, поблизу Платанового Хутора: Городищівський цукрово-рафінадний та машинобудівний заводи. Брати Яхненки та Смиренки славилися як талановиті організатори цукрової промисловості, торгівлі та першопрохідці вітчизняного машинобудування, вони стали монополістами у виробництві цукру-піску, рафінаду та пастили не лише на ринку Російської імперії, а й у Європі. На машинобудівному заводі, оснащеному новітнім обладнанням, виробляли парові двигуни та устаткування для цукрової промисловості, а також перші в імперії цільнометалеві кораблі, споруджено два пароплави для транспортування продукції, завдяки чому було покладено початок пароплавству на Дніпрі [2, 3].

Започаткувавши свою справу без будь-якої фінансової підтримки з боку уряду, завдяки лише власній енергії та підприємницькому хисту, вийшовши з пригнічених станів суспільства (обидві гілки сім'ї походили з кріпаків), родина Яхненків та Смиренків досягла найбільших вершин у підприємництві та стала родиною визначних цукрових магнатів Півдня Російської імперії. Підприємницький інтерес цукрозаводчиків поєднувався з культурною, духовною і національною діяльністю, одними з перших вони почали займатися благодійністю. Керівники фірми надавали вагомому допомогі українській національній культурі, виступали за навчання дітей рідною мовою, фінансували видання літератури та підручників українською мовою.

Слід зазначити, що дореволюційне вітчизняне підприємництво не набуло широкої підтримки, тому що у свідомості найнижчих соціальних верств суспільства принцип приватної ініціативи не став. Національному менталітету була властива ідеологія «розподільної» справедливості.

Захопивши владу в листопаді 1917 року більшовики розгорнули кампанію зі згортання підприємницьких засад у вітчизняній господарській практиці. Економічна політика більшовиків призвела до скасування будь-яких видів приватної власності, жорсткої централізації управління економікою в сполученні з позаекономічним примусом, знищення товарно-грошових відносин, торгівлі, започаткувала плановий розподіл, милітаризацію праці, командні методи управління господарством, екстенсивний характер економіки, розгалужену партійно-бюрократичну ієрархію та репресії «соціально ворожих елементів». Економічна доктрина за своєю суттю була антиринковою, з антипідприємницькою направленістю, саме підприємництво як тип господарювання оголошувалося поза законом й каралося «вищою мірою соціального захисту», тобто розстрілом, суспільне життя позбавлялося важливого елементу економічного розвитку, багато представників підприємницьких структур емігрували.

Адміністративно-командна система управління в Україні за часів СРСР протягом усієї історії свого функціонування ставила непереборні перепони для підприємництва. В умовах цієї системи держава монополізувала прояви господарської діяльності, практично всі підприємницькі функції зосереджувалися в руках партійно-державної влади, така концентрація стримувала творчий пошук та будь-яку ініціативу. Все вищевказане призвело до занепаду господарської культури суспільства, існуюча система породила не лише антипідприємницьку, а й антиінноваційну, бюрократичну, консервативну культуру бізнесу. Пріоритет загальнодержавного інтересу, низький престиж професійності й новаторства, зневажливе ставлення до ринку, конкуренції, ринкового механізму, підприємницьких відносин, жорстока залежність від політичної та ідеологічної стратегії і кон'юнктури — все це перешкоджало утвердженню інституту підприємництва. У зв'язку з цим на етапі розбудови української держави 90-х років ХХ ст., з початком відродження підприємництва на вітчизняних теренах, постала складна проблема психологічного й культурного характеру, зокрема подолання антипатії суспільства до підприємництва.

За роки незалежності України поступово утвердилося вітчизняне підприємництво як самостійне соціально-економічне явище, що існує і розвивається в складних та суперечливих умовах трансформаційної економіки і зустрічається з безліччю проблем та особливостей у своєму функціонуванні.

При першому наближенні, порівнюючи минуле та сучасне відроджене підприємництво на теренах України, можна відзна-

чити цілу низку як подібних, так і відмінних рис. Підприємцю доводилося і тоді, й нині здійснювати свою діяльність в умовах несприйняття суспільством. Окрім того, підприємству як пореформеному, так і сучасному доводилося та й доводиться діяти в середовищі постійної, прихованої та явної протидії державного апарату та посадової бюрократії.

У період пореформеної доби в другій половині XIX ст. на українських землях купецтво складало важливу та впливову групу підприємництва, купці були промисловцями та фабрикантами, їх організації відігравали активну роль у підприємницькому русі. Другу велику групу підприємців склали промисловці, їх чисельність виросла в особливо великих масштабах. На межі XIX–XX століть унаслідок економічного розвитку значно збільшилася частка поміщиків-підприємців; в європейській частині Росії нараховувалося 134 тис. приватних земельних володінь, у більшості випадків це — господарства поміщиків, кожне з яких складалося більше ніж з 50 десятин. Приблизно 40 % землевласників займалися підприємницькою діяльністю, тобто майже 50 тис. осіб [10, с. 102]. Багаті селяни, ремісники та дрібні торговці представляли одну з найбільших груп підприємців. У 1914 р. у Російській імперії нараховувалося 109,1 млн селян, серед них 2 млн відносили себе до багатой частини селянства. До цих 2 млн сільськогосподарських підприємців слід додати приблизно таку ж кількість ремісників та дрібних торговців [10].

В умовах першої хвилі ринкових перетворень на теренах України підприємництво розвивалося на основі рівнозначного ринкового ризику з опорою на відповідні закони; в основі сучасних підприємницьких починань лежить міцна бюрократична підстраховка, що засновується на принципі кругової номенклатурної поруки, коріння якої сягає радянського минулого. Сучасне підприємництво вийшло з «верхів» (партійно-комсомольська номенклатура, бюрократична еліта, «червоні директори», керівники), а також з «тіньової економіки» та кримінального середовища.

Представники підприємництва до початку XX ст. відрізнялися виключною індиферентністю до політичної діяльності; сучасні ж підприємці беруть активну участь у політичному житті держави.

Отже, якщо в більшості країн світу становлення підприємництва відбувалося один раз, то українське суспільство повторює його вдруге, тому за сучасних умов системної трансформації вітчизняної економіки важливе місце має історичний досвід господарювання; при розробці власної моделі ринкової економіки по-

трібні ґрунтовні знання економічного розвитку попереднього періоду, форм господарювання та методів його ведення. Сучасним підприємцям і державотворцям слід було б опанувати національну підприємницьку традицію, що враховує вітчизняну специфіку, національні й ментальні особливості та закономірності.

Досвід розвитку та відродження підприємництва становить як науковий, так і практичний інтерес. Загальні риси вітчизняної підприємницької традиції мають враховуватися при формуванні державного регулювання сучасного бізнесу в Україні, підтримці найбільш доцільних і ефективних форм його ведення.

Література

1. *Вербова О. С.* Національний господарський рух на західноукраїнських землях впродовж 1848—1944 років: Монографія. / О. С. Вербова. — Львів: ПАІС, 2009. — 386 с.
2. *Воблий К. Г.* Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості / К. Г. Воблий. — К., 1928. — Т. 1. — Вип. 1—2.
3. *Клебановский П.* Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Миренко / Клебановский П. // Киевская Старина. — 1896. — Т. LI.
4. *Кудласевич О. М.* Формування концептуальних засад теорії підприємництва в українській економічній думці другої половини ХІХ — початку ХХ ст. / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук / О. М. Кудласевич. — К., 2008. — 18 с.
5. *Лазанська Т. І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) / Лазанська Т. І. / НАН України, Інститут історії України. — К., 1999. — 282 с.
6. *Пиріг О. А.* Історія підприємництва України: Навч. посіб. / О. А. Пиріг. — К.: КНТЕУ, 2004. — 164 с.
7. *Сайкевич О. Д.* Державне регулювання ринкової економіки в роботах українських економістів другої половини ХІХ — початку ХХ ст. / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук / Сайкевич О. Д. — К., 2004. — 18 с.
8. *Супрун Н. А.* Еволюція вітчизняної моделі корпоративного управління: монографія / Супрун Н.А. — К.: КНЕУ, 2009. — 270 с.
9. *Фещенко В. М.* Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини ХІХ — початку ХХ ст.: Монографія / Фещенко В.М. — К.: КНЕУ, 2003. — 187 с.
10. *Черников Г. П.* Предприниматель — кто он? Из опыта российского и зарубежного предпринимательства / Черников Г.П. — М.: Международные отношения, 1992. — 216 с.

Стаття надійшла до редакції 01.04.2010 р.